

zykovým a encyklopedickým výkladem není v této oblasti vždy zcela zřetelná). Tak bylo terminologické úsilí padesátých až sedmdesátých let 19. století fixováno i v jedné z denáctisvazkových *Riegrově slovníku naučném* (1859–1873) a poté průběžně ve všech českých naučných a encyklopedických slovnících dalších až do současnosti.

8. Lexikografická tvorba 20. století

Ve 20. století, zejména v jeho druhé polovině, se česká slovníková tvorba značně rozrůstá, zkvalitňuje a také vnitřně diferencuje. Reaguje tak na dosažený stupeň lingvistického poznání i na rozvoj vlastní disciplíny a zároveň se snaží vyhovět náročnějším a pestřejším potřebám odborných i laických uživatelů slovníků. Z doposud v podstatě jednotného proudu, charakterizujícího ještě 19. století, se na jedné straně vyčleňuje jako výsledek několikasetletého lexikografického vývoje jednojazyčný výkladový slovník češtiny a na druhé straně se profilují specializovaná lexikografická odvětví, která v předchozích etapách vývoje českého slovníkářství nebyla zastoupena vůbec nebo jen pracemi na daleko nižší teoretické i metodologické úrovni.

Ve 20. století se osamostatnila tvorba slovníků diachronních (historických a též etymologických), slovníků zpracovávajících slovní zásobu teritoriálně nebo sociálně příznakovou (nářečních a slangových), slovníků vymezených materiálově i lingvistickou subdisciplínou (frazologických, onomasitických, terminologických), slovníků charakterizovaných nealfabetickým způsobem řazení materiálu a speciálními funkcemi (retrográdních, frekvenčních, věcných/tezaurových, případně synonymických) aj. Typologické rozvrstvení slovníků umožnilo dozrávající české jednojazyčné výkladové lexikografii oprostit se od řady úkolů, které začaly fundovaně plnit slovníky specializované. Moderní výkladový slovník češtiny tak mohl např. opustit reflexi slovní zásoby v celé historické perspektivě a zaměřit se na synchronní zachycení živého jazyka, mohl postupně eliminovat propria, omezit zpracování příliš specializované terminologie apod. Celkově přišel od extenzivního zachycování slovní zásoby k cílenému výběru reprezentativního souboru lexémů.

8.1 Speciální slovníky

Už na přelomu 19. a 20. století se jako samostatné lexikografické odvětví profiluje diachronní lexikografie, jejíž kvalitní počátek představuje nedokončené dílo Jana Gebauera *Slovník staročeský* (1903–1904, v novém vydání 1970; v abecedním řazení zachycuje pouze hesla po písmenu N). Novodobějším pokračováním je *Staročeský slovník*, vydávaný od r. 1968 Ústavem pro jazyk český ČSAV (AV ČR). Pro vysokoškolské potřeby byly sestaveny i další lexikografické pomůcky tohoto zaměření (viz Historická lexikografie). S diachronním pohledem na jazyk je spjata také etymologická lexikografie, rozvíjející se zejména ve druhé polovině 20. století v dílech Františka Kopečného, Václava Machka, Josefa Holuba, Stanislava Ijery ad. Ze současných prací jmenujme např. širší veřejnosti určený *Český etymologický slovník* (2001) od Jiřího Rejzka (viz Etymologie).

Dále se ve 20. století osamostatňují slovníky specializované na teritoriálně, sociálně nebo jinak vymezenou část slovní zásoby, tedy na ty vrstvy lexikonu, které třibíčí se česká výkladová lexikografie, zaměřená především na spisovný jazyk a neutrálnější slovní zásobu, odsunula spíše stranou. Nářeční lexikografie se konstituovala podobně jako lexikografie diachronní už v gebauerovském období, a to především rozsáhlým *Dialektickým slovníkem moravským* (1906) od Františka Bartoše (1910 k němu František Štěpán Kott vydává *Dodatky k Bartošovu Dialektickému slovníku moravskému*), ale i řadou slovníků lokálních. Rozvíjela se pak v různé intenzitě a s narůstající kvalitou po celé 20. století (od čtyřicátých let zejména pod vlivem tzv. brněnské dialektologické školy). Na konci 20. století reprezentují moderní nářeční lexikografii např. slovníky Jarmily Bachmannové a Zdeňky Sochové (viz Dialektologie).

Soustavnější lexikografické zachycení slangů se objevuje až ve druhé polovině 20. století. Teoretickému i slovníkářskému popisu této oblasti se věnuje (po iniciativním zájmu Františka Oberpfalcera-Jílka) svým celoživotním dílem zejména Jaroslav Hubáček: značné organizační zásluhy na studiu lexikálního bohatství českých slangů patří Lumíru Klimešovi. Novějších slovníků zaměřených na jednotlivé slangy je celá řada, např. *Několik slangových slovníků* (1993) od Jaroslava Suka.

Speciální oblast slovní zásoby zachycují také slovníky terminologické. Terminografie, mající v českém prostředí poměrně dávné kořeny (viz výšc), během 20. století stále více reflektuje poznatky nově se konstituující lingvistické subdisciplíny zabývající se termíny – terminologie.

Už v meziválečném období přivedla potřeba dotvoření terminologických soustav mnoha oborů k terminologické práci řadu renomovaných lingvistů, např. Václava Ertla, Kvida Hoduru a Aloise Ziskala, univerzitní profesory Emila Smeitánku, Vladimíra Šmilauera, Františka Oberpfalcera-Jílka a Bohuslava Havránka (ten aplikoval na oblast terminologie myšlenky pražské funkční školy). Společně s nebohemisty Josefem Čadou, Leontijem Kopeckým a Zdeněkem Vaněrou, kteří se na Výsocké škole obchodní v Praze zabývali oblastí hospodářského jazyka, vytvořili v Československé republice protíváhu k rakouské terminologické škole, reprezentované vlivným Eugenem Wüsterem.

Také ve druhé polovině 20. století se teoretickým oázkám tvorby termínů věnovala řada českých lingvistů, např. Karel Tejnor, Běla Poštolková, Svatava Machová, Olga Martincová a mnoho dalších. Vznikaly terminologické časopisy, např. od šedesátých let *Terminologické studie*, i celé specializované konference, např. v letech 1994, 1996 a 2000 *Termina* v Liberci.

Termíny zhruba v rozsahu znalostí středoškolsky vzdělaného uživatele češtiny zachycují všechny obecněji zaměřené výkladové slovníky češtiny 20. století. Vedle toho však vzniklo množství speciálních terminologických slovníků a soupisů, jejichž výčet zde nelze pro neobčejný rozsah představit. Kromě klasických slovníků vycházející péčí Úřadu pro normalizaci a měření se záhlavím ČSN (Česká státní norma) také soupisy termínů o rozsahu několika listů až více než sto stran s tradičním incipitem *Názvoslovní*, po němž následuje věcné určení oblasti, k níž termíny patří.

V rámci slovníkových prací specializovaných na určitou část slovní zásoby se v lexikografii 20. století vyčlenily jako zvláštní typ také slovníky cizích slov, mající výběrem materiálu i funkci blízko k lexikografii terminologické a provenienčním aspektem k lexikografii etymologické. Objevily se zhruba v polovině 20. století a od té

doby jich vyšla celá řada (např. Jirí Haller: *Kapesní slovník cizích slov*, 1954, 1956; Jan Kubišta – Ladislav Rejman: *Slovník cizích slov*, 1956; Ladislav Rejman: *Slovník cizích slov*, 1956; Ladislav Rejman: *Slovník cizích slov*, 1966, 1971; Karel Kučera: *Cizí slova*, 1978; Lumír Klimes: *Slovník cizích slov*, 1981). Nejrozsaáhlejší a dosud metodologicky nej kvalitnější z nich je *Akademi-
cký slovník cizích slov* (1995, 1997²), který vydali za autorské účasti řady spolupracovníků Věra Petráčková a Jirí Kraus. Jde o jednojazyčný výkladový slovník uvádějící na 100 000 významů přejatých slov užívaných v současné češtině. Normalizuje i pravopis a výslovnost přejímek, podává informaci o jejich původu, určuje jejich morfologickou i syntaktickou (vazbnou) charakteristiku a stylové zařazení. V závěru připojuje *Stručný přehled jazyků světa*. V přepracovaném a rozšířeném vydání (zahrnujícím navíc cca 2000 slov a významů) tento slovník vyšel v r. 2005 pod názvem *Nový akademický slovník cizích slov*.

Z hlediska zaměření na speciální část slovní zásoby a v souvislosti se vznikem samostatných lingvistických subdisciplín se v novodobé české lexikografii osamostatnily také slovníky onomastické (viz Onomastika) a slovníky frazeologické (viz Frazeologie a idiomatika). Zachycují tu část lexikonu, kterou výkladové slovníky češtiny reflektovaly jen okrajově, protože nebyla předmětem jejich popisu.

Lexikografie onomastická se ustavuje zhruba v polovině 20. století, i když ojedinelé práce pocházejí i z doby starší. Její vývoj charakterizuje vzrůstající akcentace lingvistického přístupu k materiálu, odrážející výrazný rozvoj onomastické teorie. Nástup lexikografického zachycení toponym reprezentuje především slovník Antonína Profouse *Místní jména v Čechách, jejich vznik, původní význam a změny* (I–IV, 1947–1957; IV. díl dokončil Jan Svoboda, v doplňkovém V. dílu z r. 1960 připojil Vladimír Šmilauer úplnou systematiku místních jmen). K němu paralelní práci, zahrnující materiál z Moravy a Slezska, vydali pod názvem *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* (I–II, 1970, 1980) Ladislav Hosák a Rudolf Srámek. Od konce 20. století se onomastický výzkum a lexikografické aktivity v oblasti mapování české toponymie věnují zejména anoiknonymům (pomístním jménům). Také lexikografie antroponomastická se ve větší míře rozvíjela až ve druhé polovině 20. století. Přijmení zachycují mj. slovníkově uspořádané indexy doprovázející některá teoretická díla, např. práci Jana Svobody *Staročeská osobní jména a naše přijmení* (1964) nebo Miloslavy Knappové *Přijmení v současné češtině* (1992). Rodná jména zachycují např. slovníčky *Průvodce našimi jmény* (1974, 2. vyd. 1991) od Františka Kopečného nebo *Jak se bude jmenovat?* (1978 a v řadě dalších vydání; nejnověji v r. 2006 pod názvem *Jak se bude vaše dítě jmenovat?*) od Miloslavy Knappové.

Důležitým doplňkem výkladové lexikografie jsou slovníky frazeologické, mající v českém prostředí tradici už od humanismu. K hodnotným pracím z počátku 20. století patří dílo Václava Flajšhance *Česká přísloví, průpovědi a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a ve Slezsku. Část první: Prísloví staročeská A–N*, O. Ž. (1911, 1913), které bohužel zahrnovalo pouze materiál staročeský (zhruba 15 tisíc staročeských frazémů různého typu; z toho jen menšinu vlastních přísloví). Aktuálnější obraz české frazeologie poskytl ve 20. století slovník *Lidová rčení* (1947) od Jaroslava Zaorálka a *Slovník synonym a frazeologismů* (1977) od Josefa

Václava Bečky. Nejkomplexnější byla česká frazeologie a idiomatika zpracovaná v *Slovníku české frazeologie a idiomatiky: Přírovnání* (1983); *Výrazy neslovesné* (1988); *Výrazy slovesné A–P* (1994), R. Ž. (1994), který vyšel pod redakčním vedením Františka Čermáka, Jirího Hronka a Jaroslava Machače. V tisku je 4. díl slovníku obsahující frazémy-idiomy větné a nadvětné. Slovník se pokouší popsat oblast české frazeologie a idiomatiky v relativní typologické úplnosti, výběr frazémů však programově omezuje pouze na současný jazyk (tj. opírá se o materiál z druhé poloviny 20. století). Akcentuje výrazy kolokviální, snaží se zachytit jejich reálnou podobu i způsob užití. Vzhledem k novému teoretickému vymezení frazému-idiomu přináší mnoho výrazů registrovaných jako frazémy/idiomy – alespoň z hlediska české tradice – poprvé (např. ustálená spojení *synsémantik*).

Česká lexikografie 20. století rozvinula také škálu slovníků diferencovaných metodikou řazení materiálu (a zároveň funkcí). Zeela většinou zůstal sice abecední pořádek hesel, speciální slovníkářské cíle však vedly i ke vzniku slovníků řazených např. na principu onomaziologickém. K nim patří slovníky pojmové a synonymické, v českém prostředí zastoupené prací Jirího Hallera a kol.: *Český slovník věcný a synonymický 1–3* (1969–1977; *Rejstřík k svazkům 1–3*, 1987), která na českou slovní zásobu aplikovala pojmovou strukturu lexikonu vypracovanou R. Halligem a W. Wartburgem. Synonymní relace v slovní zásobě sledovaly také praktičtější zaměřené slovníky menšího rozsahu, z novějších např. *Slovník českých synonym* z r. 1994 od Karla Paly a Jana Všianského.

Výrazné novum v lexikografii druhé poloviny 20. století představují slovníky řazené na principu frekvenčním. První českou prací tohoto typu bylo kompendium Jaroslava Jelínka – Josefa Václava Bečky – Marie Těšitelové: *Frekvence slov; slovních druhů a tvarů v českém jazyce*, vydané v r. 1961 (značné opoždění vydání za vytvořením rukopisu bylo způsobeno tehdejšími politickým tlakem; vadilo např. to, že jako nejčastější substantivum slovník uvádí *pán/pan*). Významný pokrok ve frekvenčním lexikografickém popisu přináší na konci 20. stol. možnosti korpusové lingvistiky. Průkopnickým dílem tohoto typu je v českém prostředí *Frekvenční slovník češtiny* (2004), zpracovaný autorským kolektivem pod vedením Františka Čermáka a Michaela Krěna. Materiálově se opírá o korpus SYN2000 (hlavní součástí *Českého národního korpusu*). Přináší frekvenční údaje o 50 000 nejběžnějších apelatů, 2000 nejčastějších vlastních jmen a 1000 zkratek. Má řadu praktických dodatků a je opatřen CD.

Speciální metoda řazení materiálu charakterizuje i slovníky retrogradní, např. práci Eleonory Slavičkové: *Retrogradní morfematičtý slovník češtiny s přípojenými inventárními slovníky českých morfemů kořenových, prefixálních a suffixálních* (1975). Další slovník tohoto typu *Retrogradní slovník současné češtiny* (1986) zpracovali Marie Těšitelová – Jan Petr – Jan Králík; kombinuje postupy slovníku retrogradního a frekvenčního a zároveň slovníku lexikálního a morfematičtého (vedle jednotek lexikálních zpracovává též tvary substantiv a sloves).

Zatím ojedinelý výhonek české lexikografie směřující ke gramatické stavbě češtiny, a to k syntaxi, představují práce *Slovesa pro praxi. Válcení slovník nejčastějších českých sloves* (1997) a *Slovník slovesných, substantivních a adjektivních vazeb*

(2005), které v duchu teorie Františka Daneše zpracovaly Naděžda Svozilová – Hana Prouzová – Anna Jirsová (viz Mluvnictví).

Celou šíři slovníkářských snah 20. století nebylo možno v tomto stručném přehledu zachytit a nebylo by to ani účelné. Některé větve diferencující se lexikografie jsme naznačili, o řadě specializovaných slovníků (historických, etymologických, nářečních, onomastických, frekvenčních) podávají obsáhlejší informace jiné kapitoly této práce. V následujícím výkladu budeme nadále přednostně sledovat vývojovou cestu vedoucí k tvorbě jednojazyčného výkladového slovníku češtiny.

8.2 Konstituování jednojazyčného výkladového slovníku češtiny

Prvním jednojazyčným výkladovým slovníkem češtiny a vlastně prvním dokončeným slovníkem tohoto typu v slovanském světě byl rozsáhlý *Přiruční slovník jazyka českého* (PSJČ). Přišel v době, kdy čeština jako mateřština národa žijícího ve vlastním státě byla už relativně stabilizovaným jazykem s rozvinutou spisovnou variantou, takže jeho tvůrci neměli ambice dotvářet slovní zásobu či předjímat její další vývoj, jak tomu bylo např. v Jungmannově slovníku. PSJČ se snažil podat co nejkomplexnější popis synchronního stavu lexikonu (diachronní pohled se od Gebaurova *Slovníku staročeského* ze začátku 20. století stal doménou historické lexikografie) a přispět ke stabilizaci jeho funkčního stylového rozvrstvení. Přestože nebyl deklarativně kodifikační (šlo o vědecký deskriptivní slovník), zaměřil se především na upevnění slovní zásoby spisovné. V souvislosti se snahou o ujasnění hranic spisovnosti/nespisovnosti přinesl i první rozsáhlejší pokus o stylistickou klasifikaci lexikálních jednotek (PSJČ tak realizoval to, k čemu Jungmann pouze nakročil ve svých zamýšlených, ale neuskutečněných plánech).

Materiálově PSJČ už nevycházel ze svých předchůdců, jak to činily dřívější slovníky, nýbrž byl založen na vlastních excerpci, do té doby metodicky i rozsahově nevidané. Důsledným citátovým charakterem uváděných dokladů prohloubil směřování českého výkladového slovníkářství k materiálově objektivitě (požadované už Dobrovským). Zdokonalil také lexikografický popis, zejména tu část mikrostruktury, která tvoří základ výkladového slovníku, tj. definici významu lexikálních jednotek a zachycení polysemie.

Přiruční slovník jazyka českého (původně plánovaný jako dvousvazkový) vycházel v letech 1935–1957 v osmi dílech a devíti svazcích (4. díl je dvousvazkový; připraven byl ještě devátý díl *Dodatky*, který však nikdy nevyšel). Redakčně se na jeho přípravě podíleli Oldřich Hujer, Emil Smetánka, Miloš Weingart, později též Bohuslav Havránek, Vladimír Šmilauer a Alois Ziskal. Podle *Doslovu* má rozsah 10 824 dvousloupcových stran a obsahuje 250 000 hesel.

Asi jako první se o potřebě takového slovníku vyslovil už v polovině devadesátých let 19. století Václav Flajšhans v *Literárních listech*, kde mj. zveřejnil i nárys ukázkového hesla „louka“. Přímým podnětem k vytvoření nového slovníku češtiny pak bylo vystoupení Františka Pastřnka, který 19. března 1905 přednesl před III. třídou České akademie věd a umění konkrétní návrh na jeho vydání. Vlastní realizace přípravy

slovníku začala v r. 1911 ustavením specializovaného akademického pracoviště – Kanceláře Slovníku jazyka českého. Práce na slovníku, který se stal prestižním a společenstvem sledovaným dílem, se zúčastnili přední čeští jazykovědci i velké množství externích spolupracovníků (na tvorbě hesel se podílelo celkem 26 autorů a stály počet 125 excerptů). Slovník začal vycházet v roce 1935, symbolicky sto let po vydání slovníku Josefa Jungmanna, k jehož odkazu se autoři v *Předmluvě* přihlásili.

PSJČ byl vytvářen bez přímého vzoru (nicméně s reflexí zkušeností současně vznikajících zahraničních slovníků, především velkého tezauru latiny připravovaného za spolupráce pěti univerzit v Mnichově a slovníku vytvářeného švédskou akademií věd; známy byly také např. lexikografické projekty z Krakova a ze Záhřebu) a v české lexikografické tradici znamenal po mnoha stránkách novum. Je proto pochopitelné, že během příprav došlo k několika změnám plánované koncepce. Původní Pastřnkův návrh například počítal s dílem, které by shrnulo slovní zásobu všech dob. V roce 1911 vznikla modifikovaná představa, že by slovník měl obsahovat alespoň slovní zásobu od r. 1770; i v této úpravě se ještě počítalo se slovníkem, který by zobrazoval proměny lexémů v chronologickém vývoji a informoval o vzniku či zániku slov. Nakonec se však tvůrci přiklonili k pojetí víceméně synchronnímu, založenému na excerpci materiálu posledních zhruba padesáti šedesáti let (tj. od r. 1880, se začleněním staršího materiálu, pokud pocházel z děl klasiků české literatury). Slovník také nerealizoval původní Pastřnkův požadavek uvádět etymologické výklady slov a paralely z ostatních slovanských jazyků. V průběhu práce se měnil i názor na jeho rozsah. V r. 1931 bylo rozhodnuto vydat dvousvazkové dílo, během vydávání prvního svazku se však plán změnil ve prospěch značného rozšíření slovníku. První díly jsou proto stručnější a zhuštěnější. Jsou také poznamenány nedostatky a nejednotnostmi lexikografické metody, která se vyvíjela průběžně. Měnil se i přístup k materiálu, první svazky jsou např. purističtější, omezují rozsah odborného názvosloví apod. Pravou podobu slovníku je tedy možno hledat až v posledních šesti svazcích.

PSJČ je prvním skutečně výkladovým slovníkem češtiny, tzn. lexikografickým dílem, v němž je popisovaný jazyk zároveň jazykem výkladu a v němž se zachycení významů slov a jejich užití stává centrem mikrostruktury. Materiálově se opírá téměř výhradně o excerpci psaného jazyka, především o excerpti beletrie, která byla v dílech dobrých autorů považována za nositele kvalitního spisovného jazyka. Neznamená to, že by se v slovníku neobjevila v relativně velkém množství i slova nářeční, slangová a argotická, avšak pouze taková, která v excerpcované literatuře figurovala jako ozvláštňující prosředek na pozadí jazyka spisovného. Odborné názvosloví zpracovává PSJČ ve výběru, tzn. nezařazuje to, co je známe pouze úzké skupině odborníků. Přesto však zachycuje českou terminologii v dosud nebývalé úplnosti.

PSJČ se opíral o rozsáhlou a promyšlenou excerpci (vybrani excerptoři postupovali podle sepsaných detailních návodů a výsledky jejich úsilí ještě kontrolovali odborní pracovníci; práce na heslech začala v okamžiku shromáždění 5 milionů excerptů, během tvorby slovníku byla excerpta téměř zdvojnásobena) a přinejmenším od 2. dílu také o promyšlenou teorii (především o koncepci A. Ziskala).

Makrostruktura PSJČ je založena na abecedním řazení hesel. Samostatnými hesly jsou i odvozeniny a složeniny, dokonce i hláskové a rodové varianty. Slovník se tak úmyslně vyhýbá hnízdování (v rámci heslového odstavce jsou zařazena pouze přivlastňovací adjektiva a zvrtná slovesa), což jeho tvůrci považovali za jednu z předností deskriptivně pojatého díla (a moderní lexicografie se k tomu opět vrací).

Heslový odstavce je uveden heslovým slovem v základním tvaru (u jmen nominativem, u sloves infinitivem), které může být provázeno značkou signalizující řídky výskyt, zastaralost či „nesprávnost“ (poslední znak se objevuje častěji v prvních dílech slovníku poznamenaných ještě purismem).

Gramatický popis shrnuje pouze základní informace (v duchu Ziskalových představ, že hlavní náplní slovníku má být informace lexikální, zatímco informace gramatická je doménou mluvnic). PSJČ uvádí nejprve poučení o výslovnosti (je-li potřebné), u jmen tvar genitivu, rod, u sloves vid, dále údaj o slovním druhu, není-li zřejmý z předchozího, popř. některé nepravdivelné nebo problematické gramatické tvary.

Důležitým přínosem PSJČ v rámci vývoje českého slovníkařství je zavedení poměrně rozsáhlých stylistických charakteristik zařazujících slovo např. do teritoriálně či emocionálně příznakových vrstev slovníku („ob.“, „lid.“, „hovor.“, „dial.“, „fam.“, „vulg.“). Za zmínku stojí, že purizující tendence prvních dílů vedla mj. k eliminaci řady expresivních slov. Případně k jejich negativnímu stylistickému hodnocení.

Jádrum heslového odstavce je výklad významu. Stavba hesel vychází ze základního významu, nikoli z významu historicky primárního, jednotlivé významy slov a slovních spojení jsou rozvíjeny postupně v jedné nebo v několika řadách. Řídicím principem přitom není etymologická posloupnost, nýbrž logický vztah. Výklad významů je založen na kombinaci opisu a synonym. Po Jungmannově díle je PSJČ dalším slovníkem, který posunul hranice lexicografické práce v oblasti významových výkladů, přesto však jsou jeho sémantické popisy ještě v mnoha ohledech nedokonalé a ne vždy odpovídají sémantické šíři uváděných kontextových dokladů. Příklady užití slov mají v PSJČ charakter autorsky zakotveného citátu (většinou v podobě věty), proto bývá tento slovník nazýván citátovým. Pouze u slov zcela běžných (v pozdějších fázích práce na slovníku též u termínů) bylo od citací upouštěno.

Paralelně s přípravou PSJČ, ale autorsky, koncepčně a materiálově nezávisle vznikl menší výkladový slovník, který plnil po dlouhou dobu (v několika vydáních a úpravách) funkci příručky pro širší veřejnost. Byl jím původně dvojsvazkový a od druhého vydání v r. 1941 jednosvazkový *Slovník jazyka českého pravopisný; kulturní a frazeologický* (1935–1937) od Pavla Váší – Františka Trávníčka, později vycházející pod názvem *Slovník jazyka českého* (v dalších vydáních vymizelo i jméno Váša). Obsahoval mj. samostatný mluvnický oddíl, což není v tradici českých výkladových slovníků běžné. Pro 2. vydání byl materiálově doplněn podle do té doby vyšších dílů PSJČ. Slovník je řazen abecedně, využívá však poměrně rozsáhlého hnízdování. Opiírá se především o materiál literární, pozornost však věnuje i nejdůležitější terminologii. Přestože je – asi jako poslední slovníkové dílo – dosti poznamenan puristickým poučováním (a v pozdějších vydáních i nemístnou ideologizací), patřil ve své době ke kvalitním jazykovým příručkám a získal si velkou oblibu.

Cesta české lexicografie k modernímu jednojazyčnému výkladovému slovníku vyvrcholila v *Slovníku spisovného jazyka českého* (SSJČ). Tím, že SSJČ kontinuálně navázala na PSJČ, mohli autoři využít všech teoretických poznatků i praktických zkušeností, které přinesla příprava prvního velkého slovníku, vyvarovat se opakování chyb a rozvinout pozitivní tendence. Účelové zaměření SSJČ, který na rozdíl od „akademického“ deskriptivního PSJČ měl plnit funkci prakticky využitelného slovníku s kodifikační platností, vedlo k větší zpracovatelské hutnosti, neomezilo však teoretickou hodnotu popisu lexikálních jednotek, a tudíž ani použitelnost slovníku pro odborné studium slovní zásoby. SSJČ vynikl nad PSJČ promyšlenějším a účelnějším výběrem hesel, koordinací jejich zpracování a důrazem na systémové pojetí slovní zásoby.

O vzniku SSJČ bylo rozhodnuto už během přípravy PSJČ. První sešit vyšel v roce 1958, tj. půl roku po dokončení PSJČ, čtyřdílné knižní vydání vycházelo v letech 1960–1971 (pozdější přetisk vyšel v r. 1989 v osmi svazcích). Členy redakce vedené Bohuslavem Havránkem byli Jaromír Bělič, Miloš Helcl, Alois Jedlička, Václav Křístek a František Trávníček.

Původně měl být SSJČ slovníkem spíše menším, v konečném výsledku však jeho tvůrci plánovaný rozsah téměř zdvojnásobili (na 4500 stran a 192 908 heslových slov), takže vznikl slovník středního typu. SSJČ byl prvním slovníkem český s platností kodifikátora spisovné lexikální normy a zároveň měl kodifikační charakter po stránce ortografické, ortoepické i gramatické. (V této souvislosti stojí za zmínku, že SSJČ bývá hodnocen jako první slovník češtiny v podstatě oproštěný od purismu: k výjimkám patří hodnocení hybridních složenin, téměř výhradně označovaných jako slang. Oproštění od purismu bylo mj. umožněno tím, že se tu uznává existence přechodného pásma mezi výrazy spisovnými a nespisovnými, viz charakteristiku výrazů označených jako obecněčeské v *Úvodu* na s. X.) SSJČ podobně jako PSJČ vedle popisu spisovné slovní zásoby zachycoval také slova nespisovná, zejména pokud se vyskytla v beletrii, ale též v žurnalistice, excerpané pro lexicografické účely od čtyřicátých let. Opíral se o lexikální archiv založený už při práci na PSJČ (po válce obsahující cca 12 milionů excerpt), ve srovnání s PSJČ se však orientoval synchronněji. Zaznamenával především slova z posledních pětaticetiletí let, ve výběru pak slova od osmdesátých let 19. století. Oproti PSJČ zachycoval SSJČ ve větším rozsahu a koncepněji terminologii. (Její základní výběr se řídil učebnicemi všeobecně vzdělávacích škol středního stupně, pro potřeby slovníku však byly vytvořeny rozsáhlé speciální kartotéky termínů všech oborů a jako konzultanti byli přizváni odborníci z vysokých škol, výzkumných ústavů i výrobních podniků.) To, že byl SSJČ koncipován jako slovník středního typu, vedlo k částečnému omezení teritoriálně příznakových slov a slov řídých, a naopak posílilo rozsah běžné slovní zásoby (stále však excerpané především z literatury, ne z běžné mluvy). Přinejmenším deklarativně se SSJČ snažil svým celkovým zaměřením přispět k vymezení hovorové češtiny jako běžné mluvené řeči uživatelů spisovného jazyka.

SSJČ je stejně jako PSJČ slovníkem abecedním, na rozdíl od něho se však nevyhýbá hnízdování (do heslového odstavce zařazuje např. deminutiva, předponová slo-

vesa, k adjektivům příslovce apod.). Samostatnými hesly jsou v SSJČ běžné předpony, první složky kompozit či samostatné slovesné základy (paralelně jsou však uváděna i utvořená slova). Důkladně zachycuje vidové opozice.

Heslový odstavce obsahuje heslové slovo (s případnou dubletou) s udáním spisovné výslovnosti, pokud je to potřebné. V záhlaví je uveden slovní druh, základní a problematické tvary, u přejatých slov původ (novum slovníku ve srovnání s PSJČ), stylová charakteristika (promyšlenější nežli v PSJČ; detailní škála stylistických kvalifikátorů v zásadě vychází z pěti hledisek: spisovnost, příslušnost ke stylistické vrstvě, frekvence, dobový výskyt, emocionalita) a naznačeny jsou také vazebné údaje (další novum slovníku; rozhodně však nejde o zachycení valence v pravém slova smyslu). Následuje výklad významů slova, příklady jejich užívání, ustálená a frazeologická spojení. V závěru jsou přihnizdovány odvozeniny.

Při výkladu významu, který je explicitnější nežli v PSJČ, se autoři snažili o přesné vystižení podstatných významových znaků a zároveň o co nejhutnější formulaci. Pomocníkem jim byly i pečlivě zpracované synonymní řady (u nespisovných slov spisovné synonymum zcela nahradilo výklad). Výklady významu jsou v SSJČ jednodušší nežli v PSJČ. Systematičtější je také členění a řetězení polysémních struktur, jejichž výchozím významem se podobně jako v PSJČ většinou stává význam nejběžnější. Další (očíslované) významy se připojují podle toho, jak jim přibývá nebo ubývá významových znaků. Po přímých významech následují ustálená metonymická a metaforická přenesení.

Značný rozdíl proti PSJČ je v dokladovém aparátu. SSJČ upřednostňuje před autorisky verifikovanou citátovou autentičností funkčnost dokladu. Užívá tedy typické mimální kontexty (vybrané z materiálu a ověřené územ zpracovatelů), které co nejlépe a v co nejstručnějším kontextu ilustrují významové, emocionální i stylistické odstíny slov. Citátové doklady se značkou autora jsou zařazovány jen okrajově pro některé příznakové jevy. Součástí dokladové části hesla jsou i četné příklady frazeologických spojení. Začleněním tohoto materiálu SSJČ plnil až do vzniku moderního frazeologického slovníku ve druhé polovině 20. století i funkci relativně obsáhlého pramene synchronní frazeologie.

Celkově lze shrnout, že SSJČ rozvinul, prohloubil a zdokonalil lexikografické postupy PSJČ (ve stylistickém hodnocení, ve výkladu významu, v členění polysémie, v zpracování frazeologie, v uvádění doplňujících pravopisných, výslovnostních a tvaroslovných informací) a zavedl řadu inovací (např. zachycení slovesných vazeb, vidových opozic, usouvztažnění lexikálních jednotek v rámci synonymie a části i antonymie, zapojení informace o původu přejatých slov). Vzhledem k šíři uváděných informací mohli zčásti plnit i funkce řady speciálních slovníků či gramatických příruček. Od vydání SSJČ uběhla už značná doba, takže jeho použitelnost v důsledku zastarávání údajů (zejména některých kvalifikátorů) klesá, především už nemůže plnit funkci normativní. Zatím ho však žádný rozsahem a obsahem srovnatelný výkladový slovník českého jazyka nenahradil.

SSJČ měl i širší lexikografický význam. Z jeho zkušeností vycházely zahraniční slovníky slovanských jazyků (např. *Slovar slovenskega knjižnega jezika*, Lublaň

1970–1991), přihlíželo se k němu při zpracování domácích dvojjazyčných slovníků apod.

Řadu výkladových slovníků češtiny 20. století završil *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost* (SSČ), který je prototypem výkladového slovníku menšího rozsahu určeného pro praktickou potřebu uživatelů. Svému účelu odpovídá výběrem materiálu (na rozdíl od PSJČ a SSJČ reflektuje přesun těžšího spisovného jazyka od beletrie k publicistice a snaží se ve větší míře zachytit i kolokviální vrstvu slovní zásoby), zpracováním (přehledností, detailnějším uváděním ortografických, ortoepických a gramatických informací, zařazením praktických příloh apod.) i kodifikační platnosti (přinejmenším od 2. vydání z r. 1994, neboť v 1. vydání slovník poněkud předběhl dobovou kodifikaci posunem některých jevů na ose nespisovnost – spisovnost; SSČ ve srovnání se SSJČ posunul hodnocení řady lexemů z oblasti obecně češtiny do oblasti hovorové vrstvy češtiny spisovné a také např. z oblasti slangové do oblasti neutrální).

Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost (1978; druhé upravené a doplněné vydání 1994; třetí vydání s drobnými úpravami 2003, 2005) zpracoval autorský kolektiv pod hlavní redakcí Josefa Filipce, Františka Daneše, Jaroslava Machače (1. vyd.) a Vladimíra Mejstříka (2. vyd.) a dílejší redakci Libuše Kroupové, Běly Poštoňkové a Zdeňky Sochové. Jde o slovník jednosvazkový, který se snaží obsáhnout zhruba padesátinu slovní zásoby středoškolsky vzdělaného člověka (odhadovanou na 50 000 jednotek), druhé vydání SSČ zahrnuje přesně 45 366 heslových slov a 62 872 vylčených významů.

Časovým záberem se SSČ zaměřuje na slovní zásobu od roku 1945, přihlíží však i k období první republiky. Oproti předešlejším slovníkům se oprostuje od slovně starší klasické literatury i od různých okazionalismů literárních tvůrců, silně omezuje také slova teritoriálně nebo sociálně specifická. Zvláštní péči věnuje dubletám a variantám, které jsou součástí živého úzu.

Ve srovnání s oběma velkými výkladovými slovníky češtiny je SSČ zpracován úsporněji (užívá např. ve značné míře hnízdování – opírající se o Dokulilovu teorii, vypouští okrajové významy z významového spektra, neuvádí explicitně vazebné možnosti sloves apod.), nepodléhá však zjednodušení v rovině teoretické. Oproti SSJČ slovníku je jednovýznamový lexém; programově využívá metodu vnitrojazykového porovnávání zpracováváných jevů a konfrontace souvztažných slov v dílčích systémech (např. sloves pohybu); jednotlivěji a teoreticky adekvátněji zpracovává některé méně početné slovní druhy (zájmena, číslovky, předložky, spojky, citoslovce a především – vlastně poprvé – částice) apod. V systematickosti a v celkové koncepci slovníku se odrazil mj. fakt, že SSČ byl v řadě výkladových slovníků 20. století prvním dílem pojímaným, zpracováváním a vydaným jako celek (tedy ne postupně). Na tom měl zásadní předešlý Josef Filipce, ale i celý zkušený lexikografický kolektiv.

V souladu s kodifikačním posláním a ve snaze vyhovět potřebám běžného uživatele, kterému slovník často slouží jako jediné poučení o jazyce a nahrazuje i jiné specializované příručky, přináší SSČ (podobně jako už SSJČ) také údaje pravopisné, vý-

slovnostní a gramatické. Praktickým účelem slouží i dvě ze tří příloh slovníku: přehled zkratk a značek a přehled křestních jmen, přijetí a zeměpisných jmen (většně složitějších tvarů i základních odvozenin). Třetí příloha – slovtvorný přehled – slouží spíše odbornému poznání jazyka a doplňuje celkové systematické zaměření SSC.

V přepracovaném vydání v r. 1994 SSC reflektoval především výrazné změny v slovní zásobě související s vývojem společnosti na konci 20. století (zejména po r. 1989). Musel se vyrovnat s jazykovou situací, v níž stále větší prestiž a funkční šíři získávají variety uplatňované v běžné mluvě (především obecná čeština), v níž probíhá značná stylistická diferenciacce a objevují se „jazyky“ pro nové účely („jazyk“ reklamní, „jazyk“ elektronické komunikace) a nebyvalém měřítku se projevuje vliv cizích jazyků (zejména angličtiny). Bylo nutno reagovat na vznik řady nových lexikálních jednotek, na ústup mnoha jednotek spjatých s minulou dobou či ideologií a naopak na návrat jednotek dlouho neužívaných. U některých hesel (např. *národ, pán, policajt*) musely být přehodnoceny výklady významů nebo bylo upraveno pořadí významů apod. Provedeny byly také kodifikační změny pravopisné (podle PČP z r. 1993) a morfolo-gické (např. u 3. pl. sloves vzoru *sázi*). Proměnou prošly i některé zásady zpracování slovníku (např. bylo posíleno hnízdování, pozměněno bylo zpracování frazeologie). Celkově se druhé vydání odlišuje zhruba pěti tisíci úpravami různého typu (jen v heslech napočítat sedmdesát zásadnějších změn; zajímavostí je např. poněkud paradoxní zařazení slova *kádrovák*, které je sice ze synchronního pohledu historismem, ale v minulém vydání nemohlo být z ideologických důvodů uvedeno).

Vydáním *Slovníku spisovné češtiny pro školu a veřejnost* a jeho přepracováním završila česká výkladová lexicografie jednu etapu svého vývoje. Další výkladový slovník zůstává zatím v rovině plánu.

Nedostatek aktuálního lexicografického popisu slovní zásoby konce 20. století se snaží zčásti nahradit slovníky neologismů. V české moderní lexicografii jde o novum. v řadě jinojazyčných prostředí však pravidelné vydávání slovníků neologismů tvoří organický doplněk klasických slovníků výkladových, především normativních.

K domácím pracím zachycujícím neologismy lze zařadit už užitečný slovníček Zdeňky Sochové a Běly Pošťolkové: *Co v slovnících nenajdete. Novinky v současné slovní zásobě* (1994), který však vedle lexikálních jednotek nových zahrnoval i některé běžné lexémy opomenuté v minulých výkladových slovnících. Speciálně neologismům se věnují slovníky zpracované kolektivem lexicografického oddělení Ústavu pro jazyk český AV ČR, který vedla Olga Martincová: *Nová slova v češtině. Slovník neologismů* (1998) a jeho pokračování *Nová slova v češtině. Slovník neologismů 2* (2004).

První díl slovníku *Nová slova v češtině* (NSČ) obsahuje téměř 4600 hesel opírajících se o více než 70 tisíc excerptů čerpaných především z psané a mluvené publicistiky let 1985–1995. Slovník referuje o relevantních trendech dynamiky slovní zásoby na zlomu tisíciletí. Dokumentuje nárůst přejatých i kalkovaných slov, zaznamenává postup adaptace cizích výrazů v češtině, přináší přehled nových víceslovných jednotek (víceslovné termíny i frazeologické jednotky uvádí jako samostatná hesla, což je oproti tradici českých výkladových slovníků novum a pozitivum), dokládá změny v polysemii, informuje o produktivních způsobech tvoření složených i derivovaných slov (např. o modelech složenin využívajících tzv. prefixoidy nebo suffixoidy: *ekoziděnka, ekotaška, ekovybava, wor-*

kolotik, jablkoholik, jidloholik). Uvádí také slova, která se po letech nedobrovolného „odsunu“ vrátila zpět do veřejné komunikace. Slovník NSČ není normativní, nýbrž pouze registrující a popisující. Nevyjadřuje se tedy ke spisovnosti slov, k jejich pravopisné podobě, ke vhodnosti či nevhodnosti tvoření; vyhýbá se také tradiční stylistické klasifikaci (tu nahrazuje označením typu komunikační oblasti). V podobném duchu je zpracován také druhý díl NSČ.

Slovníky neologismů jsou jistě velice vítaným obohacením české lexicografie, nemožou však nahradit výkladový slovník, protože se od něho liší funkcí, obsahem i metodikou zpracování lexikálních jednotek.

Jestliže můžeme konstatovat, že se česká lexicografie v současné době orientuje spíše na slovníky speciální, neznamená to, že by záměr vytvořit nový moderní komplexní popis české slovní zásoby ustoupil do pozadí. Tento úkol však vyžaduje mj. vyřešení řady koncepčních i metodologických otázek. K těm častěji diskutovaným patří relevance kodifikační funkce, poměr zachycení spisovné a nespisovné slovní zásoby a s tím související poměr excerptce psaného a mluveného jazyka, relace mezi lexikálními a gramatickou složkou, využitelnost korpusových zdrojů a nástrojů při tvorbě slovníku apod. Ukazuje se také, že mnohé funkce výkladového slovníku i slovníků specializovaných v budoucnu pravděpodobně převezmou jazykové korpusy a vícestředové slovníkové databáze. (Rozsáhlá databáze lexikální zásoby jazyka počátku 21. století je od r. 2005 budována v lexicografickém oddělení ÚJČ AV ČR; mj. s perspektivou stát se základem moderního výkladového slovníku češtiny.)

L I T E R A T U R A

- BRAUNER, H.: *Die tschechische Lexikographie des 16. Jahrhunderts*. Inaugural-Dissertation. Breslau 1939. (rec. Jedlička, A.: Pohlád na české slovníky XVI. století. *SaS* 17, 1941, s. 111.)
- CURIN, F.: Slovník spisovného jazyka českého, I. díl (A–M). *Český jazyk a literatura* 11, 1960, s. 428–429.
- ČERMÁK, F. – BLATNÁ, R. (eds.): *Manuál lexicografie*. Nakladatelství H & H, Jinočany 1995.
- ČERNÁ, A. M.: František Ladislav Čelakovský – lexikograf („Dodávky ke slovníku Josefa Jungmanna“ z roku 1851). In: Tarajto-Lipowska, Z. – Malicki, M. (eds.): *Wrocław w Czeczach – Czesi we Wrocławiu. Literatura – język – kultura*. Wrocław 2003, s. 133–141.
- ČERVENÁ, V. a kol.: K dějinám vzniku a vydávání Jungmannova Slovníku. *NR* 65, 1982, s. 233–247.
- FILIPČEK, J.: Akademický Příruční slovník jazyka českého dokončen. *SaS* 19, 1958, s. 211–224.
- FILIPČEK, J.: Kodifikace a slovník. *Aktuální otázky jazykové kultury v socialistické společnosti*. Academia, Praha 1979, s. 190–197.
- FILIPČEK, J.: Naše současná společnost, slovní zásoba a slovníky. *NR* 75, 1992, s. 1–11.
- FILIPČEK, J.: K dialogu o české lexicografii a lexicologii, předpočítačové i počítačové. *SaS* 55, 1994, s. 132–141.
- FILIPČEK, J.: K druhému vydání SSC. *NR* 78, 1995, s. 9–17.
- FILIPČEK, J.: Teorie a praxe jednojazyčného slovníku výkladového. In: Čermák, F. – Blatná, R. (eds.): *Manuál lexicografie*. Nakladatelství H & H, Jinočany 1995, s. 14–49.
- FILIPČEK, J. – ČERMÁK, F.: *Česká lexicologie*. Academia, Praha 1985.
- FLAISHANS, V.: Bohemář menší. *LJ* 21, 1894, s. 365–372.
- FLAISHANS, V.: Český slovník. *Literární listy* XVI, 1895, s. 97–99, 113–115, 131–132.